

Runstenen U 597 vid Hökhuvuds prästgård: Ett runstenspussel i papper och sten

Magnus Källström (Swedish National Heritage Board)

Abstract

This article examines the reading and interpretation of the incomplete runestone U 597 at Hökhuvud rectory in northeast Uppland in Sweden. The stone was first documented in 1594 and a total of seven fragments have been recorded over the centuries although only two are preserved today. A closer investigation of the earlier records results in a revised understanding of the shape and ornamentation of the stone as well as the reading and interpretation of the runic text.

Keywords: Uppland, U 597 Hökhuvud, runestones, history of runology, rune carvers

Den runsten som i dag står vid Hökhuvuds prästgård (U 597) i Roslagen undersöktes redan av Johannes Bureus och tillhör en av de tidigaste runstenar som blev föremål för hans intresse. Han såg den nämligen redan våren 1594, vilket inte kan vara långt efter att han hade tillägnat sig konsten att läsa runor. Enligt egen utsago skulle det ha skett ”1594 widh lagh” (anteckning i F a 10:2, vid nr 62; se även *SRI*, 6: 73). Genom ordningen på de runstensuppteckningar som inleder handskriften F a 6 och den avdelning som Bureus själv kallade ”Liber 1” (se Svärdström 1936, 26–28) går det också att följa honom i spåren. Att döma av de datum som finns antecknade i handskriften har Bureus inlett sin resa i nordöstra Uppland den 29 april med att undersöka en runsten i Alunda kyrka (U 1129†) och efter att ha besökt några av socknarna norr om Alunda har han fortsatt färden i sydvästlig riktning mot Uppsala. Till Hökhuvud kom han den 6

Källström, Magnus. ”Runstenen U 597 vid Hökhuvuds prästgård: Ett runstenspussel i papper och sten.”

Futhark: International Journal of Runic Studies 14–15 (2023–2024, publ. 2025): 105–16.

DOI: 10.33063/futhark.14.1071

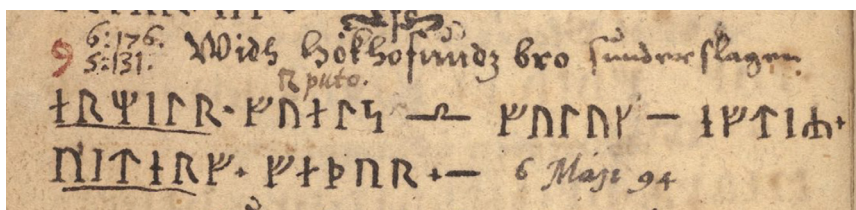

Fig. 1. Johannes Bureus uppteckning av inskriften på U 597 i F a 6. Foto: KB.

maj och skriver då att runstenen U 597 fanns ”Widh Hökhofuudz bro” och att den var ”sunderslagen” (F a 6:42, nr 9; se fig. 1). (Om Bureus runstensundersökningar under detta år, se även Källström 2024.)

Stenens skiftande öden finns utförligt beskrivna i *Upplands runinskrifter* (SRI, 7: 502) och ska inte rekapituleras här. Antalet fragment har också varierat genom tiderna. Bureus uppger i F a 5 (nr 222) att stenen var sönderslagen i sex delar, men det beror av allt att döma på en missuppfattning. Av hans återgivning av texten framgår tydligt att han här bygger på Rhezelius avbildningar (se nedan) och att ett av fragmenten av misstag har räknats två gånger. Hela inskriften har senare också blivit struken. Mårten Aschaneus och Jonas Håkansson Rhezelius har båda avbildat fem fragment. På träsnittet i *Bautil* (B 557) som bär Johan Hadorphs och Petrus Helgonius initialer, återstår endast ett av dessa samtidigt som två tidigare okända fragment har tillkommit. Ett av de nytillkomna fragmenten har senare försvunnit och i dag återstår bara två fragment av stenen, vilka utgör den ursprungliga stenens topp. Som stenen nu är placerad vilar den på den övre delen av sin högra sida (se fig. 2).

I *Upplands runinskrifter* (SRI, 7: 503) har Sven B. F. Jansson återgett inskriften på den starkt fragmentariska runstenen på följande sätt:

aterfr · ... [· fuluki · litu] · res... · eftir · uiterf · fapur [sin ...armjlr · fals]...

Adiarfr ... Fullugi letu ræisa... æftir Vidiarf, faður sinn...

”Ådjärv (och) Fulluge läto resa (stenen) efter Vidjärv, sin fader...”

De supplerade delarna bygger dels på teckningar av Mårten Aschaneus och Jonas Håkansson Rhezelius, dels på Hadorphs och Helgonius träsnitt (B 557). Dessutom finns inskriften som nämnts upptecknad av Bureus. Varför runa 42 **i** har markerats som osäker med en underskriven punkt är oklart, eftersom den har lästs som **i** av såväl Bureus som Aschaneus och Rhezelius. Troligen ska punkten i stället ha sin plats under den följande runan **l**, som hos Aschaneus har drag av en **n**-runa med högt ansatt ensidig bistav.

Fig. 2. U 597 efter den senaste uppmålningen 2014. Foto: Magnus Källström.

Jansson har i sin återgivning av texten i huvudsak följt en teckning av Rhezelius i F a 10:1, där de fem fragmenten har lagts samman till en nästan fullständig sten (se fig. 3). Dessutom avbildar Rhezelius på högersidan av samma uppslag fragmenten separat. Att denna sammanläggning inte är fullt korrekt framgår av de senare påträffade fragmenten. Jämför man de båda teckningarna upptäcker man dessutom att Rhezelius har företagit en del ändringar i den teckning som visar fragmenten sammanlagda. På ett av fragmenten (numrerat III) finns bl.a. något som liknar bakhuvudet av ett rundjur med en del av ögat och en kort nackflik. Detta rundjurshuvud har i den andra teckningen förvandlats till en fot. Samtidigt har också runorna **in** i runslingan tillsammans med en korsande slinglinje ändrats till **rsin** . Av dessa runor har Jansson upptagit runorna **sin** i återgivningen av inskriften.

Det verkar mycket osannolikt att denna teckning av de sammanlagda fragmenten skulle bygga på någon ny undersökning av stenen, utan det rör det sig snarare om en rekonstruktion gjord i efterhand på kammaren. Granskar man Rhezelius teckning av de separata fragmenten, slås man dessutom av att den fullständigt överensstämmer med Aschaneus avbild-

Fig. 3. Rheselius avbildningar av U 597 i F a 10:1 (KB). Foto: ATA.

ning (i F b 18: 329; se fig. 4). Det handlar alltså inte om någon självständig avbildning av stenen, utan om en direkt kopia av Aschaneus teckning. Rheselius var ju elev till denne och har alltså här ritat av en av läromästarens teckningar.¹ Det borde alltså i första hand vara Aschaneus avbildning som ska läggas till grund för återgivningen av de försvunna delarna av inskriften. Försöker man sammanfoga denna teckning med träsnittet i Bautil och de ännu bevarade fragmenten, ser det ut som om stenen ursprungligen skulle ha haft det utseende som visas i fig. 5. Ristningen har alltså bestått av ett rundjur som har lagts i tre runda slingor som tillsammans bildar en pyramidform. Detta är ett motiv som framför

¹ En annan möjlighet är att teckningen hos Aschaneus faktiskt är ritad av Rheselius. Handskriften F b 18 innehåller flera teckningar som är betydligt skickligare utförda än Aschaneus teckningar brukar vara och de är ofta helt identiska med de teckningar som finns i Rheselius egna handskrifter. Många av dessa härrör liksom U 597 också från Roslagen och långt ifrån de områden som Aschaneus vanligen verkade i (jfr Jansson i *SRI*, 7: 494). Antingen har Aschaneus fått dessa teckningar av Rheselius eller också har de gjort en resa tillsammans där Rheselius har svarat för ritarbetet. Frågan kräver en grundligare undersökning och för enkelhets skull behålls här den vedertagna uppfattningen att teckningarna i F b 18 ska räknas som Aschaneus verk.

Fig. 4. Aschaneus avbildning av U 597 i F b 18 (KB). Foto: ATA.

allt förekommer hos den uppländske runristaren Öpir, men som även har använts av andra.

Det försvunna fragmentet med resterna av rundjurshuvudet har uppenbarligen tillhört den högra delen av stenen och har haft sin plats där den främre delen av detta huvud ännu är bevarad. Detta betyder att runorna på fragmentet inte ska läsas som **l̥t in** eller **h̥l̥t sin**, utan i motsatt riktning som **l̥l ai**, vilket tydligt framgår av Aschaneus teckning. Av runornas placering i inskriften kan man också sluta sig till att de bör ha tillhört ordet **[st]ai[n]** *stæin* (ack.) 'sten'.

Om de avslutande runorna skriver Jansson (i *SRI*, 7: 504): "Hur runföljden 39 **a**–48 **s**, som har stått på ett redan på 1600-talet försvunnet stycke, skall uppfattas, är högst osäkert. Möjligen skulle man kunna gissa, att **armilr** är felläst för ett **armutr**, *Arnmundr*." Med utgångspunkt i Aschaneus läsning verkar det troligare att runföljden inte ska återges som **armilr** utan som **arminr**, eftersom **l**-runan annars är tecknad med bistaven från toppen av runan. Tyvärr finns i den bevarade delen av inskriften inga **n**- och **l**-runor att jämföra med.

Hur en runföljd **arminr** ska tolkas är inte lätt att säga, men det ligger nära till hands att tänka på en sammansättning med runsvenska *-mænnr*. Flera exempel på sådana sammansättningar förekommer ju i runkorpusen som exempelvis **at • menr** *ættmænnr* 'ättmän' Sm 75, **nurminr** *norrmænnr* 'norrmän' U 258, **blakumen** *blakumænn* 'valaker' G 134, **lanmitr** *landmænnr* 'landmän' DR 314. Antar man att **arminr** återger ett fullständigt ord så finns det till och med i fornvästnordiskan en direkt motsvarighet, nämligen pluralformen av substantivet *ármaðr* m. 'årmand (om forvalter af konges/fyrstes gård)' (*Ordbog over det norrøne prosasprog*). Ordet anges där också ha använts "om forvalter af storbondes gård", "om ombudsmand/ embedsmand for konge el. biskop/provst" etc. Ordet verkar dock inte vara känt från svenskt område, vilket gör det rätt osannolikt att det skulle ha funnits på stenen. Runföljden på U 597 kan ju dessutom ha varit ofullständig i början, vilket öppnar för fler möjligheter. En sökning i databasen för *Ordbog over det norrøne prosasprog* ger en lista på inte mindre än 464 ord, vilket till stor del beror på att förlederna i sammansättningarna ofta står i genitiv och då har ändelsen *-ar*. Det är givetvis inte rimligt att gå igenom och värdera alla dessa alternativ, där orden dessutom i många fall bara är belagda en enda gång. Ett av dessa kan dock vara värt att uppmärksamma, nämligen *farmaðr* 'Person som giver sig af med Søfart og Handel' (Fritzner 1886–96, 1: 390). Ordet har i svenska runinskrifter motsvarigheter i mansnamnet *Farmaðr*, som i formen **farmapr** (nom.) förekommer på runstenen Sö 229 Torp i Sorunda socken, och som även är

belagt som binamn i medeltida källor (exempelvis *oluff farman* (1463); se Söderwall 1884–1918, 1: 242).

Att det antagna ordet i så fall har pluralformen *farmænnr* och dessutom står i nominativ väcker en del frågor om vilken utsaga som kan ha funnits på stenen och hur de avslutande runorna [**fals**] kan ha förhållit sig till detta ord. Saken kompliceras dessutom av att Bureus återger den senare runföljden som **fuals**... och att vi inte kan veta vilken läsning som är den riktiga. Att Bureus i sina anteckningar i F a 6 (se fig. 1) har skrivit "R puto." ("r tror jag.") ovanför **u**-runan är däremot av mindre betydelse, eftersom detta säkert är tillagt långt senare i ett försök att få mening i inskriften. Förmodligen har han funderat på ett ord där *frälse* har ingått. Aschaneus var säkert en mer van runläsare när han någon gång på 1630-talet avbildade stenen än Bureus kan antas ha varit när han såg ristningen våren 1594. Det finns därför anledning att i detta fall sätta Aschaneus läsning i första rummet. På hans teckning (fig. 4) ser man också att det ovanför denna del av runslingan har funnits en ornamentslinga med hovliknande avslutning. Det verkar inte otroligt att det är denna detalj som Bureus har iakttagit och då troligen tolkat som en **u**-runa ristad utanför slingan.

Med utgångspunkt i läsningen **fals**... ligger det kanske närmast till hands att tänka på en form av adjektivet fornvästnordiska *fals* 'falsk, svigefuld, forræderisk' (*Ordbog over det norrøne prosasprog*), som ju också finns i fornsvenskan med samma betydelse: 'falsk, svekfull, bedräglig' (Söderwall 1884–1918, 1: 236). Kanske har det på runstenen från Hökhuvud stått något om [f]armænnr fals[ir] "svekfulla farmän". Detta kan givetvis inte ha avsett de tre män som nämns i inskriften, utan bör i stället syfta på dem som har förorsakat Vidjärvs död. Tankarna går till bekanta formuleringar i inskrifter som U 258: *Hann drāpu norrænennr ā knærri Āsbiarnar* "Honom dräpte norrmen på Åsbjörns skepp" eller G 134: *Hann sviku blakumenn ī ūtfaru* "Honom svek valaker på utfärd". En annan möjlighet är att det handlar om verbet (fornvästnordiska) *falsa*, som bl.a. kan ha betydelsen 'svike, narre (e-n)' (*Norrøn ordbok*). I så fall kanske inskriften har slutat med utsagan [F]armænnr fals[aðu hann] "Farmän svek honom", jfr Sö 351 **uinr** +² ...**abu** + **h-n** × *Vindr* [dr]apu hann "Vender dräpte honom." Mer än så kanske man inte ska spekulera om dessa nu oåtkomliga runföljder.

² Rester av det korsformiga skiljetecknet efter **uinr** (den vänstra och övre korsarmen) finns precis i brottkanten av stenen och noterades av författaren vid en undersökning den 12 oktober 2008. Som framgår av en odaterad teckning av Richard Dybeck i ATA (Richard Dybecks samling, F 5 vol. 10 [dock felaktigt insorterad under Uppland]) har detta skiljetecken iakttagits redan av honom, men det saknas i senare återgivningar av texten (jfr SRI,

Sammanfattar man det ovan skrivna kan inskriften på U 597 i stället återsges på följande sätt (med det inom [] efter Aschaneus och B 557):

aterfr • ... [• **fuluki** • **litu**] • **res**...[**ai**]... • **eftir** • **uiterf** • **faþur** ...[**armiṇr** • **fals**]...

Ādiarfṛ ... Fullugi lētu ræis[a st]æi[n] æftir Vidiarf, faður ... [F]armænnr(?) fals[aðu](?) ...

”Ådjärv [och] Fulluge lät resa stenen efter Vidjärv, [sin?] fader. Farmän(?) svek(?) ...”

Jansson nämner ingenting om stenens ristare, men utifrån ornamentik, runformer och ortografi råder det ingen tvekan om att den ska tillskrivas den runristare som har kallats Önjut (se vidare Källström 2007, 104 f.). Mönstret att arrangera rundjuret i tre slingor som bildar en pyramidform förekommer på ytterligare några stenar som kan tillskrivas denne ristare, där den närmaste parallellen nog finns på U 1046.

Den ovan föreslagna omgrupperingen av fragmenten har inte inneburit så mycket för själva texten, men ger ändå en intressant upplysning, nämligen att ristaren har använt monografisk beteckning för diftongen /æi/ i verbet *ræisa*, men tydligen digrafisk i det följande ordet *stæin*. Samma sak finns också på den av Önjut signerade Gs 1 Österfärnebo kyrka, där just frasen **resa** • **stain** förekommer. Samma skrivning har av allt att döma också funnits i ett nu förlorat parti på U 1008. I *Upplands runinskrifter* har utgivarna valt att följa Hadorphs och Leitz läsning (B 534) **rasa**, men övriga undersökare som har sett stenen i oskadat skick (Rhezeliuss, Anders och Olof Celsius) har uppfattat den andra runan i ordet som **e** (se SRI, 7: 194). Samma sak gäller den försvunna U 1087†, där B 477 har **risa** **stain**, men där samtliga övriga undersökare (Bureus, Rhezelius, Olof Celsius) har läst **resa** (se SRI, 9: 393). På den bevarade U 1006 är läsningen i *Upplands runinskrifter* **risa** • **stain**. I läsningsscommentaren (SRI, 7: 191) står dock att ”**risa** är mycket svagt” och ett par av de tidigare undersökarna (Rhezeliuss, Anders Celsius) har i stället uppfattat den andra runan som **e** (se SRI, 7: 192). På U 1046 och U 1122 som också bör vara utförda av Önjut återges däremot båda orden med monograf: **resa** **sten** resp. **resa** • **sten**. Kanske råder det en tidsskillnad mellan de båda grupperna. Den med konsekvent monografisk beteckning får då antas vara den yngre liksom att **e**-skrivningarna här svarar mot ett monofongerat långt *e* även i uttalet av dessa ord.

3: 341, pl. 179). I ett brev till George Stephens den 13 december 1871 skriver också Dybeck att ”Efter Uinr är en omisskännlig arm af ett skiljekors”.

Om inskriftens slut har haft det innehåll som ovan har föreslagits går naturligtvis inte att säkert säga. För att nå visshet krävs nog inte bara ett återfynd av de tidigare kända fragmenten, utan också av några delar av stenen som saknades redan på Johannes Bureus tid.

Referenser

- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- B + nr = träsnitt i *Bautil, det är: Alle Svea ok Götha Rikens Runstenar, upreste ifrån verldenes år 2000 til Christi år 1000*, av Johan Göransson (Stockholm, 1750).
- DR + nr = inskrift publicerad i *Danmarks runeindskrifter*, av Lis Jacobsen och Erik Moltke. 3 vol.: *Text; Atlas; Registre* (København, 1941–42).
- Dybeck, Richard. 1871. Brev till George Stephens den 13/12 1871. KB.
- F a 5 = Bureus, Johannes. u.å. "Runahäfd eller Monumenta Runica." Handskrift i KB, F a 5.
- F a 6 = Bureus, Johannes. u.å. "Collectanea Runica." Handskrift i KB, F a 6.
- F a 10:1 = Bureus, Johannes. u.å. "Monumenta veterum gothorum in patria 1." Handskrift i KB, F a 10:1.
- F a 10:2 = Bureus, Johannes. u.å. "Monumenta veterum gothorum in patria 2." Handskrift i KB, F a 10:2.
- F b 18 = Aschaneus, Mårten. u.å. "Monumenta Runica." Handskrift i KB, F b 18.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over det gamle norske Sprog*. 2. utg. 3 vol. Kristiania. Vol. 4: *Rettelser og tillegg*. Av Finn Hødnebo. Oslo, 1972.
- G + nr = inskrift publicerad i *Gotlands runinskrifter*, dvs. *SRI*, 11–12.
- Gs + nr = inskrift publicerad i *Gästriklands runinskrifter*, dvs. *SRI*, 15.1.
- KB = Kungliga biblioteket, Stockholm.
- Källström, Magnus. 2007. *Mästare och minnesmärken: Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, n.s., 43. Stockholm.
- . 2024. "Johannes Bureus första runresa." Riksantikvarieämbetet, K-blogg. Publicerat den 10 december 2024. <https://k-blogg.se/2024/12/10/johannes-bureus-forsta-runresa/>
- Norrøn ordbok* = Leiv Heggstad, Finn Hødnebo och Erik Simensen. *Norrøn ordbok*. 5. utg. av *Gamalnorsk ordbok*, av Marius Hægstad och Alf Torp. Oslo, 2008.
- Ordbog over det norrøne prosasprog*. Københavns universitet. <https://onp.ku.dk/onp/onp.php>
- Richard Dybecks samling, ATA.
- Sm + nr = inskrift publicerad i *Smålands runinskrifter*, dvs. *SRI*, 4.
- SRI* = *Sveriges runinskrifter*. Olika författare; publicerade av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 14 vol. hittills. Stockholm, 1900 ff.
- SRI*, 3 = *Södermanlands runinskrifter*, av Erik Brate och Elias Wessen (1924–36).
- SRI*, 4 = *Smålands runinskrifter*, av Ragnar Kinander (1935–61).

- SRI, 6–9 = *Upplands runinskrifter*, av Elias Wessen och Sven B. F. Jansson (1940–58).
 SRI, 11–12 = *Gotlands runinskrifter*, av Sven B. F. Jansson, Elias Wessen och Elisabeth Svärdström (1962–78).
 SRI, 15.1 = *Gästriklands runinskrifter*, av Sven B. F. Jansson (1981).
 Svärdström, Elisabeth. 1936. *Johannes Bureus' arbeten om svenska runinskrifter*. Stockholm.
 Sö + nr = inskrift publicerad i *Södermanlands runinskrifter*, dvs. SRI, 3.
 Söderwall, Knut Fredrik. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. 3 vol. Lund. *Supplement*. Av Knut Fredrik Söderwall, Walter Åkerlund, Karl Gustaf Ljunggren och Elias Wessén. 2 vol. Lund, 1925–73.
 U + nr = inskrift publicerad i *Upplands runinskrifter*, dvs. SRI, 6–9.

Summary

*The runestone U 597 at Hökhuvud rectory:
 A runestone puzzle in paper and stone*

The runestone U 597 is now preserved in two fragments, but we know from earlier records of five additional pieces which are now lost. The stone was first recorded by Johannes Bureus in 1594 (fig. 1) and has since been depicted on several occasions. In *Upplands runinskrifter* (SRI, 7) the text is rendered as follows (with the lost sections from earlier records inside square brackets):

aterfr · ... [· fuluki · litu] · res... · eftir · uiterf · faður [sin ...armilr · fals]...

Adiarfr ... Fullugi letu ræisa... æftir Vidiarf, faður sinn...

“Ädjärv (and) Fulluge had (the stone) raised in memory of Vidjärv, their father...”

It is evident that two drawings by Jonas Håkansson Rhezelius in the manuscript F a 10:1 (fig. 2) played a crucial role in for this arrangement of the text. What has passed unnoticed is that Rhezelius presents a reconstruction based on an earlier depiction by Mårten Aschaneus (fig. 3), and that several details of the ornamentation as well as some runes have been deliberately altered.

An attempt to align the fragments from the original drawing with the preserved fragments results in a different conception of the ornamentation, with the rune animal arranged in three loops forming a pyramid shape (fig. 5). It is also evident that the word **sin** ‘their’ in the previous edition is an emendation by Rhezelius and that these runes were originally read as **ai**, which must be the remnants of the word **[st]ai[n]** ‘stone’. Furthermore, Aschaneus’ depiction indicates that the alleged sequence **armilr** at the end of the text should instead be recognized as **armiñr**.

The inscription can then be rendered as follows:

aterfr · ... [· fuluki · litu] · res...[ai]... · eftir · uiterf · faður ...[armiñr · fals]...

Ādiarf_R ... Fullugi lētu ræis[a st]æi[n] æftir Vidiarf, faður ... [F]armænnr(?) fals[aðu](?) ...

“Ådjärv [and] Fulluge had this stone raised in memory of Vidjärv, [their?] father. Travelling merchants(?) betrayed(?) ...”

The suggested reconstruction of the final section of the inscription is of course highly speculative but is closely paralleled in other inscriptions such as for instance *Hann sviku blakumenn ī ūtfaru* “He was betrayed by Walachians on a journey” (G 134).

The stone can be attributed to the Upplandic rune carver Önjut and, with the proposed reading, provides an additional example of one of his orthographical characteristics, whereby the original diphthong /æi/ in the verb *ræisa* is rendered with a single rune (normally **e**) but in the following word *stæin* with the digraph **ai**.